

Sygn.	Tytuł*	Daty skrajne	Liczba kart	Uwagi
60	Wypis z ksiąg ziemskich województwa brzeskiego z r. 1775 dotyczący nadania gruntu i sianożęci szlachcicowi Janowi Trociewiczowi w Szpanowiczach w 1774 r.	1774 r.	k. 1	kopia z pocz. XIX w.
62	Z protokołu wizyt dekanatu brzeskiego	1777 r.	k. 2	
64	Zeznania świadków w sprawie kradzieży cudownego obrazu Pana Jezusa z cerkwi czemerowskiej	1778–1779 r.	k. 5	karta 1 to obwoluta
66	[List z nominacją na wizytatora generalnego klasztorów w Rosji dla Stanisława Siestrzeńciewicza oraz świadectwo ukończenia seminarium włodzimierskiego]	1778–1779 r.	k. 3	wg inwentarza opisu jednostki 64–66 są zapisane pod takim samym tytułem, brak dawnej obwoluty na k. 3 świadectwo Stanisława Szumowskiego i Jana Kożuchowskiego wystawione przez instruktora seminarium diecezjalnego Jerzego Bachowskiego
70	Bruliony protokołów konsystorza brzeskiego	1781 r.	k. 11	

* Podawane tytuły obejmują przede wszystkim zapisy ze starych obwolut znajdujących się w obrębie poszczególnych sygnatur. Gdy takowej nie było, podany jest zapis z inwentarza opisu 7. Pisownia została uwspółcześniona, a skróty rozwinięte. W wypadku jednostek o sygnaturach 1, 45 i 66 utworzono nowe tytuły, gdyż jednostki te nie miały starych tytułów na obwolucie, a podany w inwentarzu tytuł nie odpowiadał treści.

Dorota Wereda
Uniwersytet Przyrodniczo-
Humanistyczny w Siedlcach
ORCID 0000-0003-1084-2212

FUNDACJE I FUNDATORZY UNICKICH KLASZTORÓW BAZYLIAŃSKICH W XVII WIEKU

Słowa kluczowe: Cerkiew unicka, bazylianie, fundacje klasztorne, Jozafat Kuncewicz

W formowaniu przestrzeni kulturowej ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej ważną rolę odgrywała działalność zgromadzenia bazylianów (*Ordo Sancti Basilii Magni*). Był to jedyny zakon w kościołach wschodnich państwa polsko-litewskiego: Cerkwi prawosławnej, a po roku 1596 również Cerkwi unickiej. Bazylianie przybyli na obszar Rusi w XI w. i zachowywali zmodyfikowaną regułę św. Bazylego. Zakonnicy, podejmując działalność w przestrzeni pogranicza kulturowego chrześcijaństwa łańcińskiego i bizantyjskiego, byli pośrednikami między kulturą łańcińskiego i bizantyjskiego kręgu cywilizacyjnego, ale również pomiędzy kulturą elitarną i popularną. Ich działalności formację duchową zawdzięczają duchowni i wierni Cerkwi unickiej. Wśród mieszkańców wschodnich przestrzeni Rzeczypospolitej bazylianie krzewili nową obrzędowość oraz formowali kulturę intelektualną i artystyczną¹.

¹ M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Wrocław 1986, s. 16–17; *idem*, *Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania*, „Hereditas Monasteriorum” 2012,

Celem artykułu jest przedstawienie aspektów personalnych, terytorialnych i chronologicznych fundacji bazylikańskich placówek na obszarze państwa polsko-litewskiego w XVII stuleciu. Z powodu braku źródeł i rozproszenia zachowanych na obecnym etapie badań niemożliwe jest przedstawienie precyzyjnej liczby i chronologii wszystkich fundacji, ale można wskazać na środowiska fundatorów, uwarunkowania i recepcję idei wykorzystywanych do tworzenia przestrzeni geograficznej. Analiza czynników i kontekstu fundacji klasztorów bazylikańskich w ciągu XVII stulecia może być pomocna w interpretacji recepcji idei unijnej i wskazaniu czynników warunkujących procesy jej adaptacji. Unia brzeska w życiu monastycznym kościołów wschodnich przyczyniła się do zmian w ok. 200 funkcjonujących monasterach, w których przebywało blisko 1000 mnichów. Środowisko zakonne pozostawało poza kręgiem kreatorów unii brzeskiej i w zdecydowanej większości postanowiło dochować wierności patriarchom². W synodzie unijnym w Brześciu w październiku 1596 r. uczestniczyło trzech przełożonych klasztorów prawosławnych (Brasław, Ławryszów, Mińsk), natomiast w synodzie przeciwników unii udział wzięło dziesięciu archimandrytów i ihumenów. Po unii brzeskiej decyzja o jej akceptacji zapadała odrębnie w każdej wspólnocie zakonnej przy znacznym udziale ktitorów. W dobrach królewskich monasteria bazylikańskie decyzją króla były przekazywane na rzecz Cerkwi unickiej, co jednak nie było jednoznaczne z kontynuacją życia zakonnego, m.in. z powodu braku obsady na skutek opuszczania klasztorów przez mnichów przenoszących się do monasterów prawosławnych. Bilans liczbowy wskazuje na zdecydowanie większą liczbę mnichów pozostają-

t. 1, s. 85–97; M. Szegda, *Bazylianie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 139; *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie*, oprac. R. Lepak, Warszawa 2013; Ю. Степик, *Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.): монографія*, Дрогобич 2014; U. Paszkiewicz, *Catalogus cathalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, t. 1–2, Warszawa 2015; A. Nowicka-Jezowa, *Bazylianie na Kresach – pośrednicy między kulturą oficjalną a ludową*, [w:] *Literatura i instytucje w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa 1994; J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017; eadem, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie*, Warszawa 2013; *Zakon bazylikański na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, red. S. Nabywaniec, S. Zabraniak, B. Lorens, Rzeszów 2018; *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*, red. A. Бумблаускас, С. Кулявічюс, І. Скочильяс, Vilnius 2017.

² I. Patryło, *Zakon bazylianów po unii brzeskiej (1596)*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, s. 155.

cych w Cerkwi prawosławnej. Wyznawcy prawosławia w pierwszej połowie XVII w. wykazali się również aktywnością fundacyjną nowych placówek³.

Pierwsze monasteria unickie powstawały w dobrach prywatnych dzięki wsparciu ich właścicieli – zwolenników unii. Największy świecki protektor unii, kanclerz litewski Leon Sapieha, wszystkie monasteria znajdujące się w swoich dobrach przekazał pod jurysdykcję biskupów unickich, a dla monasteru Świętej Trójcy w Czerei (archidiecezja połocka) 20 stycznia 1599 r. dokonał fundacji przekazującej na rzecz czerejskiego monasteru dobra Budzikowo i Pleskacze. Lew Sapieha potwierdził tradycję wyboru ihumena z własnego grona i przypomniał, że do niego należy decyzja zatwierdzająca elekcję. Rozpoczętą budowę nowego gmachu monasteru kontynuował syn Lwa podkanclerzy litewski Kazimierz Leon Sapieha⁴.

Kolejne fundacje pierwszych unickich klasztorów związane były z rodziną Tryznów. Marszałek słonimski Hrehory Tryzna wraz z żoną Rainą z Sapiehów ufundował w 1607 r. dla bazylianek, a następnie w 1613 r. przekazany bazylianom klasztor w Byteniu (pow. słonimski)⁵. Ich syn, gorliwy unita, wychowywany na dworze Zygmunta III podskarbi litewski Mikołaj Tryzna rozpoczął budowę murowanego gmachu klasztoru, a dla biblioteki klasztornej przekazał swój księgozbiór. Na mocy zapisu testamentowego na potrzeby klasztoru przeznaczył folwark Dzietkowicze oraz precjoza⁶. Ważną rolę bazylikańskiej placówki w Byteniu dla rodu Tryznów potwierdzają działania wnuka fundatora, wojewody brzeskiego Teofila Tryzny, który kontynuował działalność przodków i dążył do utworzenia w Byteniu archimandrii. Ponowił fundusz, w którym na potrzeby klasztoru przekazał miasteczko Byteń wraz z okolicznymi wsiami. Mimo prób unieważnienia tej decyzji przez krewnych warunki testamentu potwierdziła wdowa Izabela

³ Np. w archidiecezji połockiej Zygmunt III w 1601 r. przekazał monasteria Onufrejski pod Mściślawiem i Pustynski, ale nie ma o nich wzmianki w relacji nuncjusza Torresa o stanie Kościoła unickiego z 1622 r. E. Rykaczewski, *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1689*, t. 2, Berlin–Poznań 1864, s. 152; T. Kempa, *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, Białystok 2001, s. 74–102.

⁴ T. Kempa, *Kanclerz Lew Sapieha a Kościół unicki*, [w:] *Sapiehowie. Epoki Kodnia i Krasiuczyna*, red. K. Stępień, Lublin 2007, s. 27–42.

⁵ J.M. Giżycki [Wołyniak], *Kilka słów o Byteniu i bazylianach*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 42, 1914, s. 49–63, 143–155, 249–256.

⁶ S. Pełeszowa, *Dar Mikołaja Tryzny dla biblioteki bazylianów w Byteniu*, „Nasza Przeszłość” 16, 1963, s. 239–244.

Lacka Tryznina (ponownie wyszła za mąż za starostę mozyrskiego Hieronima Karola Chodkiewicza)⁷. Klasztor w Byteniu pozostawał dla rodziny Tryznów miejscem podtrzymywania pamięci rodowej i modlitwnej w drugiej połowie XVII w. W podeszłym wieku Izabela Lacka Tryzna (Chodkiewiczowa) wskazała bazylikańskich mnichów z klasztoru w Byteniu jako tych, którzy zgodnie z jej pragnieniem i wolą mieliby odmawiać modlitwy „za biciem zegara Ave Maryja” w intencji jej zdrowia, a po jej śmierci za jej duszę. W 1679 r. „zakonnicy doświadczając życzliwości”, zobowiązali się do wypełnienia woli Izabeli Tryzny „na favory i łaski zarabiając”⁸. Izabela Lacka Tryzna Chodkiewiczowa (zm. w 1696 r.) zabiegała o pamięć dewocyjną o sobie i swojej córce poprzez wpisanie imion do klasztornej *pomiany*. Bazylianie na kongregacji w 1690 r. przychyliłi się do listownej prośby dobrodziejki, która przekazała 2 tys. zł na potrzeby bazylikańskiej cerkwi, i zobowiązali się „perpetu[is] temporibus na conductach rannych i wieczornych, jako i ratione obligacyey, specyfikowanej od świętej pamięci paniej Sapieżyny, córki jejmości”⁹. Fundacja Tryznów przez zgromadzenie była uważana za stabilną. Zakonnicy w Byteniu w 1616 r. zdecydowali się utworzyć nowicjat. Lokalizacja i zabezpieczenie finansowe gwarantowały warunki, których nie mogły zapewnić miasta katedralne i duże ośrodki miejskie.

Unici szybko przejęli monaster w Nowogródku, mieście będącym jedną z siedzib metropolity. Prawdopodobnie zdecydowała o tym postawa ustosunkowanego prawosławnego wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza, który już w 1597 r. opowiedział się za przystąpieniem do unii „od B. Jozafata Kuncewicza od schizmy do jedności skierowany”¹⁰.

Ze względu na otaczany kultem wizerunek Matki Bożej niezwykle ważne dla zgromadzenia było przejście w 1613 r. przez bazyliaków ośrodka klasztornego w Żyrowicach¹¹. Ułatwić to miała fundacja konwertyty z kalwinizmu

⁷ Археологический Сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси: издаваемый при Управлении Виленского учебного округа [dalej: Археологический Сборник], t. 13, Wileń 1902, s. 20.

⁸ Ibidem, s. 116.

⁹ Ibidem, s. 130.

¹⁰ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1839–1845, t. 9, s. 174; T. Kempa, *Poparcie magnaterii litewskiej i ruskiej dla unii brzeskiej w pierwszych latach po jej wprowadzeniu*, „Rocznik Białskopodlaski” 5, 1997, s. 7–21.

¹¹ G. Jurkowlanec, *Epoka nowożytna wobec średniowiecza. Pamiętki przeszłości, cudowne wizerunki, dzieła sztuki*, Wrocław 2008, s. 399–400; P. Chomik, *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2003, s. 49–58.

kasztelana smoleńskiego Jerzego Mielezki, męża Anastazji z Tyszkiewiczów, córki wojewody Bazylego Tyszkiewicza¹². W zgromadzeniu doceniono niezwykle rolę utrzymania tej placówki. Na przełożonego żyrowickiego monasteru oddelegowano wyróżniającego się gorliwością religijną Jozafata Kuncewicza. Zakon szybko podjął działania prowadzące do rozpropagowania kultu żyrowickiego wizerunku. Na polecenie zgromadzenia powstała publikacja, zawierająca dzieje wizerunku i dokumentująca cuda. Opublikowana w 1622 r. w jezuickiej typografii w Wilnie książka bazylianina Teodozego Borowika *Historia abo powieść zgodliwa przez pewne podanie ludzi wiary godnych o obrazie przeczystey Panny Mariey żyrowickim cvdotwornym W. X. L. w powiecie słonimskim y o rozmaitych cudach, ktore sie przy nim aż po dziś dzień za iey przyczyna wszechmocnością Bożą dzieia, pilnie zebrana y pierwszy raz w druk podana* była wielokrotnie wznawiana w bazylikańskich typografiach w Wilnie i w Supraślu w języku polskim i łacińskim¹³. Popularność kultu wizerunku maryjnego w Żyrowicach, będącego celem licznych pielgrzymek, bazylianie wykorzystali do szerzenia nieznanych w prawosławiu praktyk odpustowych i obchodów lat jubileuszowych. Wybór Żyrowic na centrum obchodów jubileuszowych był uwarunkowany ponadnarodową i ponadwyznaniową popularnością tego miejsca. Tradycja obecności wiernych obrządku łacińskiego, Cerkwi prawosławnej i Cerkwi unickiej tworzyła dogodny grunt do rozpowszechniania nowych praktyk religijnych¹⁴. Już w 1625 r. w Żyrowicach zakonnicy zorganizowali ceremonie odpustowe roku jubileuszowego¹⁵. Obchody jubileuszowe wzbudzały zainteresowanie Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Na zwołanych 1 czerwca 1626 r. na rzymskim Kwirynale obradach w obecności ośmiu kardynałów analizie poddano informacje o wydarzeniach w Żyrowicach, zaprezentowane przez kard. Ottavo Bandiniego na podstawie korespondencji nuncjusza w Polsce Gio-

¹² K. Niesiecki, *op. cit.*, t. 9, s. 174.

¹³ Археологический Сборник, t. 12, Wileń 1900, s. 25; J. Skruteń, *Borowik Teodozy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. 2, Kraków 1936, s. 344.

¹⁴ *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, vol. 1, Romae 1953, s. 24.

¹⁵ *Epistolae Josephi Welamin Rutskyj metropolita Kiowiensis Catholici*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, Romae 1956, s. 95, 169, 176; *Supplicationes Ecclesiae Uniate Ucrainae et Bielarussiae*, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, vol. 1 (1600–1699), Romae 1960, s. 30–32; *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide...*, vol. 1, s. 33.

vanniego Battisty Lancellottiego z dnia 23 marca 1626 r., w której świetle odpust nadany dla cerkwi przy monasterze Bazylianów w Żyrowicach w święta Zwiastowania, Narodzenia, Oczyszczenia i Zaśnięcia (Wniebowstąpienia) NMP został uświetniony przez wojewodę wileńskiego Leona Sapiehę, który idee odpustowe propagował wśród swego wojska oraz na obszarze Litwy. Nuncjusz popierał ideę wprowadzenia praktyk odpustowych w nadziei pozyskania zasług i zapewnienia o sobie opinii największego protektora unii i uważał, że obchody jubileuszowe są ważnym instrumentem w działalności osłabiającej wpływy Cerkwi prawosławnej¹⁶. Opinia ta zyskała akceptację, a odpusty uznano za skuteczną praktykę. 1 lutego 1630 r. Stolica Apostolska wydała odpust zupełny dla wizytujących świątynię w Żyrowicach w pierwszej niedziele miesiąca¹⁷. W celu zapewnienia odpowiedniej oprawy ceremonii licznie przybywającym pielgrzymom podczas kongregacji w Żyrowicach w 1629 r. podjęto decyzję o wzniesieniu nowej murowanej cerkwi. Materialne wsparcie tej inwestycji bazylianów zalecali kaznodzieje podczas kazań i spowiednicy¹⁸. Monaster w Żyrowicach wspierany był licznymi fundacjami prywatnymi. Protektorami żyrowickiej placówki byli Sapiehowie. W 1616 r. Lew Sapieha potwierdził nadanie gruntu dokonane przez przodków oraz podarował rzyzy tureckiego złotogłowiu w czerwone wzory kwiatowe, białe z perłami i blaszkami srebrnymi i połączanymi oraz szaty i naczynia liturgiczne (ozdabiane perłami na czerwonym aksamicie porucze, dwa epitacheliony ze złotogłowiu, mitrę z perłami i srebrnym deisusem, posoch oprawiony w srebro, płaszczennicę z perłami, srebrny kielich), „aby chwała Boża była głoszona w cerkwi za króla, królową i królewiczów oraz za rodzinę moją i na cześć i chwałę Bożą i na odpuszczenie grzechów”¹⁹. Syn Leona, Kazimierz Sapieha, na kongregację w Wilnie w 1636 r. zgłosił fundację lampy palącej się w żyrowickiej cerkwi przed obrazem Matki Bożej. Fundacja została zabezpieczona na majątku w Szydłowiczach. Helena Sołodubowa Tyszkiewiczowa przekazała darowiznę w postaci gotówki 3 tys. zł na monaster w zamian za możliwość zamieszkania przy żyrowickiej cerkwi we wzniesionym przez siebie domu²⁰. W XVII w. Żyrowice zyskały opinię najbardziej popularnego na Litwie ośrodka kultu maryjnego, „prawdziwej perły unii i zakonu”

¹⁶ *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide...*, vol. 1, s. 37.

¹⁷ *Ibidem*, s. 85.

¹⁸ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 34.

¹⁹ *Ibidem*, t. 6, Вильна 1869, s. 205.

²⁰ *Ibidem*, t. 12, s. 40–41.

gdzie „nawracają się heretycy i schizmatycy”. O popularności tego miejsca kultu świadczyła mnogość pielgrzymów. Oszacowano, że w pierwszej połowie stulecia nierzadko dziennie trzy tysiące osób przyjmowało komunię²¹.

Dla funkcjonowania zgromadzenia przełomowe znaczenie miały reformy dokonane w 1617 r. przez Józefa Welamina Rutskiego, który w 1607 r. przywdział habit mnicha w monasterze Świętej Trójcy w Wilnie i następnie z unickich klasztorów bazylikańskich stworzył wileńską (litewską) kongregację pw. Świętej Trójcy. Powołano, poddany pod zwierzchnictwo metropolity unickiego, urząd archimandryty wybieranego przez metropolitę (miał dwa głosy), przełożonych i posłów wybieranych z placówek liczących co najmniej dziesięciu zakonników²². J.W. Rutki inspirował do reform poszukiwał w zakonie karmelitów w Krakowie, ale za przydatniejszy wzorzec organizacyjny uznał strukturę zakonu jezuitów. W zreformowanym zgromadzeniu podjęto wdrażanie planowych działań porządkujących warunki fundacji nowych placówek. Rozważania w tej kwestii podejmowane podczas pierwszej kongregacji zakonu w Nowogrodzicach w 1617 r. świadczą, że bazylianie, prawdopodobnie wzorując się na jezuitach, przyjęli strategię tworzenia sieci dużych klasztorów w znaczących ośrodkach miejskich. Mimo że budowa sieci klasztorów w pierwszych dziesięcioleciach po unii wymagała pokonania wielu różnych trudności, w czasie pierwszej kongregacji zgromadzenia w Nowogrodzicach w 1617 r. podjęto rozważania nad przyjęciem fundacji w miejscowości Krasny Bór, na którą podkomorzy nowogrodzki Adam Iwanowicz Chreptowicz przeznaczył 6000 zł. Była to forma rozliczenia długu pieniędzy pożyczonych, lecz niezwróconych Chreptowiczowi przez metropolitę. Fundator obiecał fundację zapewniającą utrzymanie kilkunastu zakonników. Zebrani zakonnicy wyrazili wątpliwości dotyczące lokalizacji: „lubo wola nasza jest nie mieć klasztorów na miejscach bezludnych”. Fundacja z powodu małej liczby monasterów „dobrze ugruntowanych” została ostatecznie przyjęta²³. O przychylnym przyjęciu krasnoborskiej fundacji zdecydowały plany wykorzystania jej do powołania szkoły kształcącej przyszłych zakonników²⁴. Podobne stanowisko w kwestii lokalizacji nowych placówek prezentowali zakonnicy zgromadzeni na drugiej kongregacji w Ławrysze- wie w 1621 r., podczas której przyjęli zasadę, aby „zgromadzenia naszego

²¹ *Epistolae metropolitanarum...*, t. 2, s. 120, 323.

²² *Археологический Сборник*, t. 12, s. 9–10, 14.

²³ *Ibidem*, s. 30.

²⁴ *Ibidem*, s. 15.

bracia po wsiach i wioskach w małej liczbie na mieszkanie nie rozprasza-
li się postanawiamy, aby takowe fundacje osobliwie gdzie mały dusz pożytek
jest od naszych nie były przyjmowane²⁵. Obradujący zakonnicy pozytyw-
nie odnosili się do propozycji Zbaraskiego²⁶ i wyrazili chęć przejścia cho-
ciaż jednego z dwóch dawniej obsadzonych przez bazylianów monasterów
w Krzemieńcu²⁷.

Preferencje tworzenia liczniejszych placówek uwarunkowane były pla-
nami organizacji działalności edukacyjnej. Już podczas obrad pierwszej
kongregacji zgromadzenia w 1617 r. w dwóch ośrodkach miejskich, odgry-
wających w metropolii kijowskiej rolę miast soborowych (katedralnych):
Nowogródka i Mińska, bazylianie planowali utworzenie placówek oświato-
wych kształcących osoby świeckie. Niemal od początku formowania profilu
działalności bazylianie przyjęli założenie podejmowania form aktywności
uwzględniających środowiska wielokulturowe. W Mińsku i Nowogródku
powołano szkołę dla osób świeckich z łańskim i ruskim językiem naucza-
nia, w której dopuszczano do roli nauczyciela osoby świeckie, pozostające
pod kontrolą przełożonego klasztoru i realizujące program szkół bazylian-
skich koordynowany przez protoarchimandrytę²⁸. Wyrazem wdrażania tej
strategii było odrzucenie podczas kongregacji zakonu w 1626 r., po dysku-
sji zakonników prezentujących rozbieżne zdanie, fundacji podkomorzego
witebskiego [?] Korsaka w Hołubiczach (woj. połockie). W uzasadnieniu
zakonnicy argumentowali, że nie mogą przyjąć fundacji w miejscu, gdzie
nie mają gwarancji utrzymania dla 10 zakonników i na obszarach wiejskich.
Bazylianie nie byli konsekwentni. Jeszcze podczas tej samej kongregacji
przyjęli fundację podstolego nowogródzkiego Krzysztofa Radziwonowi-
cza Kamieńskiego i jego żony księżnej Heleny Druckiej-Horskiej w Wolnej
(woj. nowogrodzkie)²⁹. Prawdopodobnie o akceptacji zdecydowała wielkość
fundacji: „10 poddanych z nadziałem włócznym i 12 włók gruntów i łąk
w uroczyskach Brzeźne i Markowszczyzna oraz prawo użytkowania z lasu
w puszczy Mołodowskiej³⁰”.

²⁵ *Ibidem*, s. 20.

²⁶ Prawdopodobnie był to Jerzy lub Krzysztof, synowie Janusza Zbaraskiego, od 1603 r.
porzucił prawosławie i przystąpił do unii.

²⁷ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 15.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 41.

³⁰ A. Boniecki, *Herbarz polski, cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szla-
chekich*, t. 9, Warszawa 1906, s. 202.

Kolejne fundacje klasztorów bazylikańskich powstają w latach 30. XVII
stulecia w miastach katedralnych. Był to sposób na wzmocnienie Cerkwi
unickiej w miastach będących siedzibą eparchów po wyświęceniu w la-
tach 1620–1621 nowych hierarchów prawosławnych przez patriarchę jero-
zolimskiego Teofanesa. Przyjęcie tej strategii jest prawdopodobnie również
odzwierciedleniem w elitach Cerkwi unickiej przekonania, że zawiodły
próby kompromisu pomiędzy skonfliktowanym kościołami wschodnimi
w Rzeczypospolitej.

W konsekwencji postanowień I kapituły generalnej bazylianów zwołanej
w 1617 r. przez metropolitę Cerkwi unickiej J.W. Rutskiego biskupstwa mogli
obejmować tylko zakonnicy. Na mocy przywileju Władysława IV z 1635 r.
wszystkie prałatury w Cerkwi unickiej mogły być obsadzone jedynie przez
bazylianów³¹. Zatem klasztory bazylikańskie w miastach będących siedzibą
katedr stawały się zapleczem działalności biskupów. Wyrazem realizacji tej
strategii jest fundacja placówki bazylianów w Brześciu „za wolą, konsensem
i błogosławieństwem³²” metropolity unickiego J.W. Rutskiego. Dokument
fundujący brzeski klasztor został wystawiony w Brześciu 6 października
1631 r. przez unickiego metropolitę kijowskiego J.W. Rutskiego i sędziego
ziemi brzeskiej Gabriela Jeleńskiego³³. Partycypowanie Jeleńskiego w fun-
dacji było uwarunkowane prawdopodobnie jego powiązaniem z rodzinny-
mi z protektorem Cerkwi unickiej, wojewodą brzeskolitewskim Eustachym
Ostafianem Janem Tyszkiewicz-Łohojskim, którego był szwagrem³⁴. Ogło-
szenie dokumentu fundacyjnego zostało poprzedzone zakupem od Żydów
brzeskich Szmuyła Moyżeszowicza, Lejzera Łazarowicza i całej gminy ży-
dowskiej za sumę 2 tys. kop litewskich gruntu w mieście, tzw. Kątu Miku-
lińskiego. Poprzednim właścicielem parceli był wojewoda brzeski Eustachy
Ostafian Jan Tyszkiewicz, który otrzymał ten plac od króla na sejmie walnym
w 1629 r. Nabywcami nieruchomości gruntowej był protoarchimandryta
bazylianów Rafał Korsak, biskup piński i turowski oraz koadiutor unickiej

³¹ M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego:
1613–1637*, Warszawa 1967, s. 64.

³² *Акты издаваемые Виленскою археографическою коммисиею для разбора древних
актов*, t. 3, Вильна 1870, s. 44.

³³ A. Wolff, *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, [w:] *Straty bibliotek
i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. P. Bańkowski,
t. 3: *Biblioteki*, Warszawa 1955, s. 239.

³⁴ D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*,
Warszawa 2013, s. 124.

metropolii kijowskiej. Zakupu dokonał w imieniu swoim i całego zgromadzenia bazylianów³⁵. Pierwszą siedzibą zakonników był usytuowany na podzamczu dom przekazany na rzecz monasteru 16 maja 1631 r. ówczesnemu protoarchimandrycie zakonu, koadiutorowi metropolii kijowskiej Rafałowi Korsakowi przez związanego z dworem wojewody wileńskiego Leona Sapiehy kupca Iwana Antonowicza Dobrianowicza³⁶. Pierwsi zakonnicy przybyli do Brześcia w 1631 r. z klasztoru w Wilnie³⁷. W analogicznym czasie biskup unicki Metody Terlecki (1630–1649) sprowadził bazylianów do będącego siedzibą miasta katedralnego Chełma³⁸, a następnie w 1639 r. powierzył zakonnikom prowadzenie gimnazjum³⁹. W Pińsku, będącym siedzibą biskupa unickiego diecezji pińskiej, klasztor ufundowany został w 1633 r. przez sędziego ziemskiego Krzysztofa Haraburdina⁴⁰. Wzmocnieniu roli bazylianów w Połocku i zapewne usprawnieniu zarządzania archidiecezją połocką miała służyć decyzja podjęta podczas kongregacji w 1629 r. o przeniesieniu usytuowanego pod miastem klasztoru św. św. Borysa i Gleba do centrum Połocka⁴¹. Na sejmie w 1635 r. Władysław IV zastrzegł, że w skonfliktowanej diecezji połockiej unicy będą w posiadaniu monasterów: Spaskiego w Mohylewie, Borysoglebskiego w Połocku, Pustyńskiego i Onufrejskiego pod Mścislawiem⁴². Kolejnym posunięciem wzmacniającym zakon poprzez wdrażanie idei tworzenia sieci klasztornej w znaczących ośrodkach miejskich było przejęcie ok. 1630 r. monasteru w Grodnie. Prawdopodobnie bazylianie spotkali się tam z oporem. Nie bez powodu do Grodna przez metropolitę J.W. Rutskiego został skierowany ok. 1630 r. wyróżniający się gorliwością

³⁵ *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею...*, t. 3, s. 46.

³⁶ *Ibidem*, s. 329.

³⁷ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Wilno, rkps L 17-4, s. 1; *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею...*, t. 3, s. 42–46.

³⁸ R. Jop, *Mieszczanie chełmscy wobec miejscowych bazylianów i pijarów w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym: materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 341–346.

³⁹ B. Lorens, *Monaster bazyliński w Chełmie w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, ks. M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin 2016, s. 300.

⁴⁰ *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею...*, t. 3, s. 39–41.

⁴¹ *Археографический Сборник*, t. 12, s. 34.

⁴² T. Kempa, *Prawosławie i unia we wschodnich województwach WKL w końcu XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, nr 22, s. 33.

w gronie zakonników Leon Kreuza-Rzewuski. W grodzieńskim klasztorze pozostawał do 1636 r.⁴³

W latach 30. XVII stulecia aspiracje bazylianów sięgały aż do stolicy. Podczas kongregacji w Wilnie w 1636 r. postanowiono wybrać z grona zakonników posła na najbliższy sejm w celu sfinalizowania złożonej przez króla obietnicy przekazania na potrzeby zakonników usytuowanej w pobliżu traktu królewskiego kaplicy kniaziów Szujskich⁴⁴. Kaplica grobowa wzniesiona ok. 1620 r. przez króla Zygmunta III Wazę jako mauzoleum dla zmarłych w Rzeczypospolitej prawosławnych członków rodziny Szujskich: cara Wasyla IV Szujskiego, jego brata Dymitra i wielkiej księżny Jekateriny Grigoriewny, żony Dymitra Szujskiego, którzy dostali się do niewoli w czasie wojny polsko-rosyjskiej po bitwie pod Kłuszynem 4 lipca 1610 r. Bazylianie prawdopodobnie chcieli przejąć gmach prawosławnej kaplicy grobowej po przekazaniu ciał cara, brata i księżnej, co było postanowieniem pokoju zawartego z Rosją w Polanowie w 1635 r.⁴⁵ Decyzja ta mogła być próbą zapobieżenia stworzeniu ważnego miejsca kultu społeczności prawosławnej w stolicy.

Lata 30. XVII w. to czas powstawania kolejnych fundacji szlacheckich. Podczas kongregacji w 1638 r. obradujący w Wilnie zakonnicy dysputowali, czy przyjąć fundację w Czerlonie (pow. grodzieński), ponieważ była usytuowana na wsi i przewidywała utrzymanie tylko dwóch zakonników. Wbrew przyjętym zasadom, a „dla ukontentowania podkomorzego witebskiego [Fryderyka Sapiehy] dobrodzieja postanowiono, aby dwóch zakonników przy nim mieszkało dla pożytku duszy jego”⁴⁶.

Około 1638 r. fundusz na potrzeby usytuowanej w diecezji połockiej placówki bazylińskiej w Berezweczu przekazał wojewoda mścislawski Józef Lwowicz Korsak, gorliwy unita. Nieposiadający potomstwa fundator „wszystkie swoje fortuny oddał Bogu”. Na utrzymanie placówki przekazał usytuowany na pograniczu województwa połockiego z Rosją majątek Wierzbilów wraz z 12 poddanymi. Po śmierci fundatora fundacja była obiektem konfliktów. Metropolita unicki Gabriel Kolenda był zmuszony odpierać zajazdy luteranów, „mało sam zdrowiem tego nie przepłaciwszy”. Kolenda

⁴³ J.M. Giżycki [Wołyński], *Lista opatów bazylińskich w Grodnie*, Kraków 1905, s. 17–18.

⁴⁴ *Археографический Сборник*, t. 12, s. 41.

⁴⁵ Z. Skrok, *Opowieść o kaplicy zwanej Moskiewską*, „Spotkania z Zabytkami” 22, 1998, nr 12 (142), s. 10–13.

⁴⁶ *Археографический Сборник*, t. 12, s. 41.

na miejscu dworu wybudował klasztor i cerkiew i nadał tej placówce status archimandrii⁴⁷.

Liczba placówek bazylikańskich systematycznie się powiększała. W 1622 r. kongregacja posiadała 13 klasztorów, ale sam J.W. Rutski donosił, że w 1622 r. bazylianie mieli 18 monasterów, ale tylko 8 obsadzonych. Pozostałych 10 wakowało z powodu braku zakonników. W 1636 r. J.W. Rutski skarżył się, że „zakon nasz nie bierze pomnożenia w duchu i liczbie osób”⁴⁸. Około 1637 r. liczba wszystkich placówek bazylikańskich wzrosła do blisko 31, a w 1648 r. osiągnęła liczbę 39.

Dla funkcjonowania zgromadzenia bazylianów kryzys połowy XVII w. był dotkliwy. Tworzone w pierwszej połowie stulecia placówki oświatowe w drugiej połowie XVII w. przestały funkcjonować. Działalności zaprzestano nawet szkoła prowadząca studia wewnętrzne w zgromadzeniu i kształcąca nowicjuszy (wznowiona dopiero po 1703 r. w Żyrowicach)⁴⁹. Wiele klasztorów bazylikańskich zostało zniszczonych lub przejętych przez prawosławnych, w pozostałych zmniejszyła się liczba zakonników⁵⁰. Do kryzysu personalnego przyczyniały się również, co poświadczają skargi bazylianów, decyzje zmiany obrządku unitów podejmujących edukację w kolegiach jezuickich⁵¹. W 1671 r. bazylianie posiadali ok. 30 placówek⁵².

Stabilizacji i kontroli miały służyć podejmowane inicjatywy centralizacji struktur, szczególnie niewielkich placówek. 8 marca 1650 r. klasztorowi w Chełmie podporządkowano monaster w Stołpiu. Na mocy przywileju królewskiego z 24 kwietnia 1652 r. bazylianom chełmskim powierzono zwierzchnictwo nad monasterami bazylikańskimi w Kolemczycach, Dobrotworze i Horodyszczu. Decyzję tę potwierdził przywilejem Jan III Sobieski w 1676 r.⁵³

W XVII w. odnotowano jedną fundację klasztoru dokonaną przez jezuitę Ignacego Jelca, konwertytę z prawosławia. Zapisana 30 maja 1652 r. fundacja w Suchowiczach była raczej symboliczna, ponieważ dodatkowo fundusze na

⁴⁷ *Археологический Сборник*, t. 13, Вильна 1902, s. 21; *Акты издаваемые Виленскою археологическою комиссиею для разбора древних актов*, t. 9, Вильна 1878, s. 29–32.

⁴⁸ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1970, s. 1002.

⁴⁹ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 173, 147, 153, 161; L. Bieńkowski, *op. cit.*, s. 1015.

⁵⁰ M. Szegda, *Bazylianie...*, s. 141.

⁵¹ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 76.

⁵² M. Szegda, *Bazylianie...*, s. 141.

⁵³ B. Lorens, *op. cit.*, s. 300.

tę placówkę przekazali Teresa Komorowska, Michał Jeleński, Jan Wolbek, rodziny Korsaków i Horwatów⁵⁴.

Aktywność fundacyjna na rzecz bazylianów reaktywowała się w latach 70. XVII stulecia. Ważnym impulsem nowych fundacji był rozwój kultu Jozafata Kuncewicza (zm. 1623 r.). Nowe fundacje bazylikańskie powstawały w miejscach związanych z życiem i działalnością męczennika. Placówka zakonna powstała w Witebsku. Jej fundatorem w 1675 r. był pisarz ziemski witebski Adam Kisiel, który zakupił miejsce, z którego zrzucano ciało męczennika do Dźwiny, i założył fundację na utrzymanie czterech zakonników w monasterze powołanym przy cerkwi sobornej w Witebsku „ku czci bł. Męczennika Jozafata i krwi jego tam wylanej”⁵⁵. Fundację Kisiele w Witebsku bazylianie w 1679 r. zaakceptowali. Na potrzeby witebskiej fundacji metropolita Cyprian Żochowski na własność zakonu przekazał folwark nazwany Piskowacik (woj. witebskie)⁵⁶. Bazylianom powierzono również utworzenie placówki we Włodzimierzu, miejscu urodzenia Jozafata Kuncewicza. Biskup eparchii włodzimierskiej Metrofan Sokoliński we Włodzimierzu zakupił plac, gdzie usytuowany był dom, w którym urodził się Jozafat Kuncewicz. Na utrzymanie zakonników przeznaczył należące do swojej rodziny folwarki usytuowane w okolicach Kobrynia (woj. brzeskie). Do tej fundacji przystąpił Jerzy Krasicki, od dawna posiadający znaczną relikwię Kuncewicza, i złożył obietnicę przekazania 10 tys. zł⁵⁷. Chorąży wielki litewski Zygmunt Służka przeznaczył sumę 10 tys. zł na kaplicę bł. Jozafata przy połockiej cerkwi sobornej⁵⁸. Zatem, o ile śmierć arcybiskupa połockiego Jozafata Kuncewicza nie przyczyniła się do rozwoju unii⁵⁹, o tyle kult męczennika stał się czynnikiem mobilizującym rozwój Cerkwi unickiej, m.in. przez fundacje klasztorów bazylikańskich w miejscach związanych z życiem i śmiercią męczennika.

⁵⁴ W. Walczak, *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku. Struktura organizacyjna*, Białystok 2012, s. 89.

⁵⁵ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 111.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 116.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 111–112.

⁵⁸ T. Kempa, *Fundacje magnatów rzymskokatolickich na rzecz Kościoła unickiego w końcu XVI i w XVII wieku*, [w:] *Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2011, s. 285.

⁵⁹ T. Kempa, *Czy męczeńska śmierć arcybiskupa Jozafata Kuncewicza przyczyniła się do rozwoju unii brzeskiej na obszarze archidiecezji połockiej?*, [w:] *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów*, red. A. Gil, Lublin 2005 („Studia i Materiały do Dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej” 3), s. 93–105.

Wzmacniania już istniejących i powoływania nowych fundacji bazylianskich dokonywała szlachta i magnateria. W 1675 r. „Pan Hutorowicz, jako żarliwy unit, widząc wielki niedostatek zakonników w Nowogródku”, ofiarował 500 zł. Celem fundacji było zwiększenie liczby zakonników i promocja „chwały Bożej w cerkwi sobornej w Nowogródku”⁶⁰. W 1682 r. wojewodzina brzeska Krystyna Kuncewiczowa ufundowała cerkiew i klasztor w Łyskowie (woj. brzeskolitewskie). Zapewniła zakonnikom zróżnicowane źródła utrzymania: folwark Kornędz z karczmą, wieś Kuklicze z 13 poddanyymi, usytuowany w pobliżu klasztoru folwark Odyńcowski oraz ogrody, możliwość wypasu bydła, a w Łyskowie staw, młyn i wolny wstęp do lasów. Zakonnicy otrzymywali rocznie 15 zł habitowego z arendy miasteczka Łyskowa. W zamian bazylianie zostali zobowiązani do prowadzenia pracy duszpasterskiej oraz modlitw za fundatorkę i jej rodzinę. Fundatorka wybrała cerkiew bazylianską na miejsce pochówku, mimo funkcjonowania w Łyskowie parafii obrządku łacińskiego i klasztoru misjonarzy⁶¹. Kolejną fundacją bazylianską była placówka w Chomsku (woj. brzeskolitewskie). Jej fundatorem w 1687 r. był marszałek nadworny litewski, deputat do rady przy boku króla Jana III Sobieskiego, Jan Karol Dolski⁶². Celem powoływania placówek bazylianskich fundowanych w latach 70. było prowadzenie pracy duszpasterskiej, nierzadko w środowiskach zaniedbanych religijnie. W 1690 r. z inicjatywy Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej, siostry króla Jana III Sobieskiego, ufundowany został klasztor bazylianski w księżęcej siedzibie Białej [Podlaskiej]. Celem fundacji, precyzyjnie sformułowanym w akcie fundacyjnym, było „wykorzenienie w państwie [...] bialskim schizmatyckiego uporu” oraz podniesienie poziomu życia religijnego poddanych, o czym czytamy w treści wydanego 18 stycznia 1690 r. dokumentu fundacyjnego: „wiele się takich znajduje w tej włości starych ludzi, że nie znają co jest Bóg, do spowiedzi świętej nie chodzą, w jakiej wierze zostają nie wiedząc, niedziel i świąt przykazaniem Bożym naznaczonym przez roboty swoje nie szanują”⁶³. Działalność bazylianów wzbudziła uznanie w tej okolicy. W krótkim czasie chęć ustanowienia fundacji „na kształt fundacji bialskiej” w swoich dobrach w Terespolu dla czterech zakonników zadekla-

⁶⁰ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 112.

⁶¹ J.M. Giżycki [Wołyński], *Jezuici w Wołkowysku. Notatka historyczna*, [w:] *Z przeszłości powiatu wołkowyskiego*, Kraków 1905, s. 101–102.

⁶² *Археологический Сборник*, t. 12, s. 130; W. Walczak, *op. cit.*, s. 82.

⁶³ L. Bienkowski, *op. cit.*, s. 1013.

rował kasztelan wileński, hetman polny wielki litewski Józef Służka. Zgromadzeni na kongregacji w 1694 r. zakonnicy „za pobożną dobroczynność” podziękowali i dyplomatycznie odłożyli sprawę do rozstrzygnięcia przez kolejnego archimandrytę⁶⁴.

W drugiej połowie XVII w. bazylianie włączyli się w szerzenie kultu maryjnego zarówno w ośrodkach już funkcjonujących (Czereja⁶⁵, Chełm⁶⁶, Żyrowice), jak i w nowo fundowanej placówce w Borunach. W 1691 r. miejscowy szlachcic Mikołaj Pieślak ufundował monaster i cerkiew Opieki NMP, gdzie wciąż otaczana była ikona Matki Bożej podarowana przez wyróżniającego się gorliwością duszpasterską i zaangażowanego w szerzenie kultu Kuncewicza bazylianina Jozafata Brażycza⁶⁷.

Nie zawsze fundacje okazywały się intratne. Pogrzeb dobrodziejki Tyszkiewiczowej wpędził zakon w długie, które spłacić zobowiązała się Izabela Lacka Chodkiewiczowa⁶⁸.

Odrębnym problemem badawczym pozostaje procedura prawna fundacji. Przez sejm potwierdzone zostały w XVII w. tylko fundacje: w 1647 w Berzeczcu i Wierzbołowie⁶⁹ oraz w 1690 r. w Białej Radziwiłłowskiej [Podlaskiej]⁷⁰. Fundację bialskiego klasztoru potwierdził król, który skłonił się do prośby umieszczenia zapisu fundacyjnego w Metryce Litewskiej. Wpisu dokonano 14 lutego 1690 r. Fundacja została odnotowana w księgach kancelarii mniejszej Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷¹. Pozostałe fundacje zapewne były wpisywane do ksiąg ziemskich lub grodzkich. Wielokrotnie zakonnicy pod dyskusję poddawali aspekt prawny fundacji. Podczas kongregacji w 1661 r. w Żyrowicach, analizując kopię dokumentu fundacyjnego przekazującego wioskę Miromin na rzecz klasztoru w Żyrowicach przez Piotra Tyszkiewiczza (wówczas marszałka słonimskiego), zakonnicy fundację uznali za nieprawą. Przełożonemu klasztoru w Żyrowicach zalecili spotka-

⁶⁴ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 132.

⁶⁵ W. Boberski, *Maryjne sanktuarium karmelitów w Białyniczach. Architektura i sztuka „Białoruskiej Częstochowy”*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2006, s. 100.

⁶⁶ *Акты издаваемые Виленскою археологическою комиссиею для разбора древних актов*, t. 23, Вильна 1896, s. 351–351; B. Lorens, *op. cit.*, s. 300.

⁶⁷ J. Skruteń, *Brażyc Jozafat*, [w:] PSB, t. 2, s. 829.

⁶⁸ *Археологический Сборник*, t. 12, s. 58.

⁶⁹ *Volumina Legum*, t. 4, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 58.

⁷⁰ *Ibidem*, t. 5, s. 401.

⁷¹ Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, sygn. 13448, s. 23–24.

nie z fundatorem i przyjęcie fundacji dopiero po dopełnieniu formalności⁷². W trakcie obrad tej kongregacji zakonnicy również polecieli protoarchimandrycie dozór nad fundacją przeznaczoną dla monasteru w Żyrowicach, „byle by ta suma została prawnie przyznana”, w sprawie przekazania przez Helenę Tyszkiewiczową 3 tys. zł na monaster w Żyrowicach w zamian za możliwość zamieszkania przy tamtejszej cerkwi we wzniesionym przez siebie domu⁷³. Zdarzały się sytuacje, że zakonnicy musieli upominać się o realizację złożonych w dokumentach fundacyjnych zobowiązań. Na kongregacji w 1626 r. w Żyrowicach bazylianie przyjęli fundusz Jerzego Mielezki na monaster w Żyrowicach, ale zobowiązali protoarchimandrytę, aby upominał się „dobrymi sposobami” o realizację obietnic⁷⁴. Zakonnicy zabiegali, aby adresatami fundacji było zgromadzenie. W tym celu postulowali, aby fundacja w Horodku wystawiona dla jednej osoby została zmieniona⁷⁵.

W trudnym dla zgromadzenia XVII stulecia rozwój zakonu był możliwy dzięki wsparciu władców, hierarchii cerkiewnej oraz szlachty i magnaterii. Brakuje informacji o fundacjach mieszczańskich. W pierwszych dziesięcioleciach po unii fundatorzy placówek bazylikańskich wywodzili się ze zróżnicowanych środowisk religijnych. Byli to katolicy, unicy, konwertycy z kalwinizmu. W wielu przypadkach byli również fundatorami zakonów obrządku łacińskiego.

Analiza społecznego zaplecza fundacji bazylikańskich wskazuje, że w pierwszej połowie XVII w. zakonnicy inicjowali działania wśród elit, natomiast w drugiej połowie stulecia podejmowali pracę duszpasterską wśród ogółu społeczeństwa i zajmowali się podnoszeniem poziomu pobożności wśród społeczności zamieszkującej na peryferiach. W dostępnych źródłach nie ma informacji, aby motywami fundacji była latynizacja.

Fundacje zapoczątkowane w trudnym dla zgromadzenia XVII stulecia okazały się stabilne. Przetrwały i rozwijały się w XVIII i XIX w. aż do kasaty przez władze rosyjskie. Fundacje prowincji litewskiej dały podstawę do rozwoju zgromadzenia w kolejnym stuleciu. W drugiej połowie XVIII w. na rozległych i odległych od szlaków komunikacyjnych obszarach wiejskich ziem litewsko-ruskich i koronnych działało 144 monasterów, z czego tylko 28 w miastach⁷⁶.

⁷² Археологический Сборник, t. 12, s. 68–69.

⁷³ Ibidem, s. 41.

⁷⁴ Ibidem, s. 33.

⁷⁵ Ibidem, s. 15.

⁷⁶ М. М. Ваврик, Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII–XX ст.: топографічно-статистична розвідка, Рим 1979, s. 74.

Działalność duszpasterska, oświatowo-wychowawcza, charytatywna (przysłuki, szpitale, apteki), edytorska i typograficzna zgromadzenia bazylikańców stała się fundamentalnym czynnikiem formowania Cerkwi unickiej metropolii kijowskiej oraz kształtowania postaw moralnych i społecznych wschodnich obszarów państwa polsko-litewskiego.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, sygn. 13448.
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių Biblioteka, Wilno, rkps L 17-4.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, vol. 1, Romae 1953.

Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов, t. 3, Вильна 1870; t. 9, Вильна 1878, t. 23, Вильна 1896.

Археологический Сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси: издаваемый при Управлении Виленского учебного округа, t. 12, Вильна 1900, t. 13, Вильна 1902.

Epistolae Josephi Welamin Rutskyj metropolita Kioviensis Catholici, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, Romae 1956.

Rykaczewski E., *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1689*, t. 2, Berlin–Poznań 1864.

Supplicationes Ecclesiae Uniate Ucrainae et Bielarussiae, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, vol. 1 (1600–1699), Romae 1960.

Volumina Legum, t. 4, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.

OPRACOWANIA

Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1970, s. 781–1050.

Boberski W., *Maryjne sanktuarium karmelitów w Białyniczach. Architektura i sztuka „Białoruskiej Częstochowy”*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2006, s. 97–154.

Boniecki A., *Herbarz polski, cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 9, Warszawa 1906.

- Chomik P., *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2003.
- Getka J., *Polskojęzyczne druki bazylikańskie*, Warszawa 2013.
- Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Giżycki [Wołyniak] J.M., *Jezuici w Wołkowysku. Notatka historyczna*, [w:] *Z przeszłości powiatu wołkowyskiego*, Kraków 1905.
- Giżycki [Wołyniak] J.M., *Kilka słów o Byteniu i bazylianach*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 42, 1914, s. 49–63, 143–155, 249–256.
- Giżycki [Wołyniak] J.M., *Lista opatów bazylikańskich w Grodnie*, Kraków 1905.
- Jop R., *Mieszczanie chełmscy wobec miejscowych bazylianów i pijarów w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym: materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 341–346.
- Jurkowlaniec G., *Epoka nowożytna wobec średniowiecza. Pamiątki przeszłości, cudowne wizerunki, dzieła sztuki*, Wrocław 2008.
- Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie*, oprac. R. Lepak, Warszawa 2013.
- Kempa T., *Czy męczeńska śmierć arcybiskupa Jozafata Kuncewicza przyczyniła się do rozwoju unii brzeskiej na obszarze archidiecezji połockiej?*, [w:] *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów*, red. A. Gil, Lublin 2005 („Studia i Materiały do Dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej” 3), s. 93–105.
- Kempa T., *Fundacje magnatów rzymskokatolickich na rzecz Kościoła unickiego w końcu XVI i w XVII wieku*, [w:] *Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2011, s. 273–290.
- Kempa T., *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, Białystok 2001, s. 74–102.
- Kempa T., *Kanclerz Lew Sapieha a Kościół unicki*, [w:] *Sapiehowie. Epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępnik, Lublin 2007, s. 27–42.
- Kempa T., *Poparcie magnaterii litewskiej i ruskiej dla unii brzeskiej w pierwszych latach po jej wprowadzeniu*, „Rocznik Białskopodlaski” 5, 1997, s. 7–21.
- Kempa T., *Prawosławie i unia we wschodnich województwach WKL w końcu XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, s. 5–21.
- Konieczna D., *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.
- Lorens B., *Monaster bazylikański w Chełmie w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, ks. M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin 2016, s. 299–318.
- На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*, red. A. Бумблаускас, С. Кулявічюс, І. Сковіляс, Vilnius 2017.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1839–1845.

- Nowicka-Jeżowa A., *Bazylianie na Kresach – pośrednicy między kulturą oficjalną a ludową*, [w:] *Literatura i instytucje w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa 1994.
- Paszkiewicz U., *Catalogus cathalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, t. 1–2, Warszawa 2015.
- Patryło I., *Zakon bazylianów po unii brzeskiej (1596)*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, s. 155–166.
- Pełeszowa S., *Dar Mikołaja Tryzny dla biblioteki bazylianów w Byteniu*, „Nasza Przeszłość” 16, 1963, s. 239–244.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Wrocław 1986.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania*, „Hereditas Monasteriorum” 1, 2012, s. 85–97.
- Skok Z., *Opowieść o kaplicy zwanej Moskiewską*, „Spotkania z Zabytkami” 22, 1998, nr 12 (142), s. 10–13.
- Skruteń J., *Borowik Teodozy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 344.
- Стедик Ю., *Василіанські монастири Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.): монографія*, Дрогобич 2014.
- Szegda M., *Bazylianie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 139.
- Szegda M., *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego: 1613–1637*, Warszawa 1967.
- Walczak W., *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku. Struktura organizacyjna*, Białystok 2012.
- Ваврик М.М., *Нарис розвитку і стану Василіанського чина XVII–XX ст.: монографічно-статистична розвідка*, Рим 1979.
- Wolff A., *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. P. Bańkowski, t. 3: *Biblioteki*, Warszawa 1955.
- Zakon bazylikański na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, red. S. Nabywaniec, S. Zabraniak, B. Lorens, Rzeszów 2018.

Summary

Foundations and Founders of Uniate Basilian Monasteries in the 17th Century

The activity of the Basilian Order (*Ordo Sancti Basilii Magni*) played an important role in the formation of the cultural space of the Eastern lands of the former Commonwealth. This was the only order in the Eastern Churches

of the Polish-Lithuanian state. The article presents the circle of the founders and the determinants of founding monasteries in the Lithuanian province of the Holy Trinity. The first Uniate monasteries were established in private estates thanks to the support of their owners – supporters of the Union. An important role in the activity of Basilians was played by the center in Zhyrovichy, where the monks used the popularity of the icon of Virgin Mary and initiated indulgence practices. After the 1617 reform of the order carried out by Josyf Veliamyn Rutsky, the order accepted funds from the nobility and magnates, ensuring sustenance at least for several monks, and founded its centers in towns being the seats of hierarchs of the Uniate Church. In the second half of the 17th century, Basilians established new monasteries in places associated with the life and activity of Josaphat Kuntsevych (Vitebsk, Volodymyr), with the worship of Virgin Mary (Baruny), and they accepted funds from the nobility. The topographic analysis of the foundations showed that contrary to the adopted assumptions of locating monasteries in urban centers, Basilians accepted the foundations in small towns and villages.

Translated by Anna Artemiuk

Beata Lorens
Uniwersytet Rzeszowski
ORCID 0000-0003-3414-1760

INWESTYCJE BUDOWLANE BAZYLIANÓW W XVIII WIEKU NA PRZYKŁADZIE KLASZTORU I CERKWI W KRYSTYNOPOLU

Słowa kluczowe: bazylianie, cerkiew, monaster, Krystynopol, Kornel Sroczyński, Franciszek Salezy Potocki

Centralizacja Zakonu św. Bazylego Wielkiego w Rzeczypospolitej przeprowadzona w 1743 r. podczas kapituły generalnej w Dubnie zainicjowała nowy etap w dziejach tego zakonu. Zadania związane z duszpasterstwem, edukacją publiczną i działalnością misyjną wymagały stworzenia dobrych warunków do egzystencji zakonników. Nie byłoby to możliwe bez wsparcia możliwych protektorów, do których w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. zaliczał się ród Potockich. Do największych benefaktorów zakonu należał wojewoda kijowski Franciszek Salezy Potocki (1700–1772). Pan ogromnych terytoriów na Ukrainie naddnieprzańskiej i dzierżawca jedenastu królewskich przyносяcych wielkie dochody, nazywany „królikiem Rusi”, w swoich dobrach ufundował wiele kościołów i klasztorów katolickich, w tym trzy nowe monasterie bazyliańskie: w Humaniu, w Krystynopolu i Strusowie¹.

¹ J. Czernecki, *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol*, Kraków 1939; M. Czeppe, *Potocki Franciszek Salezy h. Piława*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PBS], t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982–1983, s. 821.